

SAYYOHLAR BEKATI: SULTONTEPA O‘ZBEKLAR TAKYASI**Serpil O‘zjan***Marmara universiteti**doktoranti,*

ORCID: 0000-0002-4164-0261,

E-mail: serpilozcan@gmail.com

ANNOTATSIYA: Maqolada tasavvuf, haj va takya O‘zaro bog‘liqlikda ko‘rilgan tadqiqotlarga sharh berilib, so‘fiylar uchun sayohatning ahamiyati va turlari, O‘rta Osiyodan Istanbulga kelgan ziyoratchilarning to‘xtalgan manzilgohlari, tashrif buyurgan shaharlari bo‘yicha ma‘lumotlar keltiriladi hamda takyalarning tashrif buyuruvchilar uchun madaniy va ma‘lumot almashish markazi ekanligi alohida ta’kidlanadi.

Manbalardagi ma‘lumotlarga asoslangan holda so‘fiylar XIX asrda jamiyatning faol qatlami va bu so‘fiylarga xizmat qilgan takyalar nafaqat shaharlarning o‘zgarishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutadigan aholi harakatini rag‘batlantiruvchisi, balki ayni paytda ilm-fan, marifat va madaniyat tashuvchisi sifatida namoyon bo‘lgani aniqlanadi.

Maqolada Sultontepa o‘zbeklar takyasining XIX asr oxiri – XX asr boshiga taalluqli “Mehmonlar daftari”, “Rasmiy mehmonlar daftari” va “Sultontepa o‘zbeklar takyasi aholi daftari”dagi qaydlar tahlil qilinib, takyaning ichki hayoti, ijtimoiy institut sifatidagi ko‘p qirrali faoliyati yoritib berilgan. 263 varaqdan iborat ushbu daftarlarga jami 1329 kishi haqida malumotlar o‘rin olgan bo‘lib, ular takyaga tashrif buyuruvchilarning qaerdan kelgani, tashrif maqsadlari va muddatlari, kasblari va hatto tashqi ko‘rinishlari haqida tasavvur beradi. Chunonchi, “O‘zbeklar takyasi” mehmonlari asosan O‘rta Osiyo va uning atrofidan bo‘lib, ulardan tashqari Xitoy va

Afg'oniston, oz bo'lsa-da Tunisdan, shuningdek, Usmonli saltanati chegaralariga yaqin shaharlardan ekanligini bilish mumkin.

Daftarlardagi qaydlar asosida maqolada tashriflarning asosiy sabablaridan biri muqaddas qadamjolarini ziyorat qilish bilan bog'liqligi va hajga otlanganlar uchun Istanbulga tashrif buyurish an'anaga aylanganligi yoritib beriladi. Shu bilan birga mehmonlarning kasblaridan kelib chiqqan holda tashriflar tijoriy, diniy va hatto harbiy maqsadda bo'lganligi ham ko'rsatib o'tilgan.

Kasbga ko'ra tashrif buyuruvchilarning aksariyati – hunarmand va san'atkor. Shuningdek, san'atsiz, ya'ni hunarsiz, deb ko'rsatilganlar borligi takyani ayni damda muhtojlar uchun ham turar joy sifatida namoyon etadi. Qolaversa, mehmonlar orasida talabalar sonining ko'pligi ham yana bir bor takyaning ilm yo'lidagi yoshlarni qo'llab-quvvatlashga hissa qo'shganligidan darak beradi.

Asosiysi, daftarlardagi qaydlar tahlili nafaqat tashrif buyuruvchilar haqida tasavvur shakllantirish bilan cheklanmaydi, balki ular haqidagi ma'lumotlar orqali ushbu va boshqa takyalarni o'rganish bo'yicha masalalar doirasini belgilab berish bilan birga istiqboldagi tadqiqot yo'nalishlariga aniqlik kiritadi.

KALIT SO'ZLAR: O'zbeklar takyasi, Mehmonlar daftari, Rasmiy mehmonlar daftari, Sultontepa o'zbeklar takyasi aholi daftari, so'fiy.

BİR SEYYAHLAR DURAĞI: SULTANTEPE ÖZBEKLER TEKKESİ**Serpil Özcan***Doktora Öğrencisi,
Marmara Üniversitesi*

ÖZET: Makalede tasavvuf, hac ve tekke üçgeninde yayımlanan araştırmalar incelenmekte, dervişler için seyahatin önemi ve türleri, Orta Asya'dan İstanbul'a gelen hacıların konaklama yerleri, ziyaret ettikleri şehirler hakkında bilgi verilmekte ve tekkelerin hacılar için kültürel ve bilgi alışverişi merkezi olduğu vurgulanmaktadır.

Kaynaklardaki bilgilere dayanarak, 19. yüzyılda dervişlerin toplumun etkin bir tabakası olduğu ve bu dervişlere hizmet eden tekkelerin, şehirlerin dönüşümünde ve gelişiminde önemli rol oynayan nüfus hareketini teşvik etmekle kalmayıp, aynı zamanda bilim, bilgi ve kültür taşıyıcıları olarak da ortaya çıktıkları tespit edilmektedir.

Makalede, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarındaki "Misafir Defteri", "Resmi Misafir Defteri" ve "Sultantepe Özbekler Dergâhı Nüfus Defteri"ndeki kayıtlar analiz edilmekte ve tekkenin iç yaşamı ve bir toplumsal kurum olarak çok yönlü rolü incelenmektedir. Toplam 1.329 kişiye ait bilgilerin yer aldığı 263 sayfalık defterde, tekkeye gelen ziyaretçilerin nereden geldiği, ziyaretlerinin amacı ve süresi, meslekleri ve hatta görünüşleri gibi bilgiler yer almaktadır. Örneğin, Özbekler Tekkesinin konuklarının ağırlıklı olarak Orta Asya ve çevresinden, az sayıda da Çin'den, Afganistan'dan, Tunus'tan ve Osmanlı Devleti sınırlarına yakın şehirlerden geldiği ortaya çıkmaktadır.

Defter kayıtlarından yola çıkılarak yazıda, ziyaretlerin temel sebeplerinden birinin kutsal mekanları ziyaret etmek olduğu, hac görevini yerine getirenler için İstanbul'u ziyaret etmenin bir gelenek haline geldiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda misafirlerin mesleklerine bakılarak ziyaretlerin ticarî, dinî hatta askerî amaçlı olduğu da belirtilmektedir.

Ziyaretçilerin çoğunluğunu meslek olarak zanaatkarlar ve sanatçılar oluşturmaktadır. Ayrıca vasıfsız, yani meslek sahibi olmayan kişilerin varlığı, tekkenin günümüzde aynı zamanda ihtiyaç sahiplerinin de ikametgahı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, misafirler arasında öğrencilerin çokluğu, tekkenin gençlere bilgi yolculuğunda destek olma noktasındaki katkısını bir kez daha ortaya koymaktadır.

En önemlisi, defterlerdeki kayıtların analizi sadece ziyaretçiler hakkında bir fikir oluşturmakla sınırlı kalmayıp, onlar hakkında verilen bilgiler aracılığıyla bu ve diğer tekkelerin incelenmesine ilişkin konuların kapsamını belirlerken, gelecekteki araştırmaları da yönlendirmektedir.

ANAHTAR KELİMELE: Özbekler Tekkesi, Misafir Defteri, Resmi Misafir Defteri, Sultantepe Özbekler Dergâhı Nüfus Defteri, derviş.

TRAVELERS' PIER: "SULTONTEPA UZBEKLAR TEKKESE"**Serpil Özcan***Doctorant Researcher,
Marmara University*

ABSTRACT: The article comments on studies dedicated to the interconnection between Sufism (tasawwuf), the Hajj, and the takya (tekke). It provides information on the significance and types of travel for Sufis, the stopping places of pilgrims from Central Asia in Istanbul, and the cities they visited. Additionally, it emphasizes the fact that the takya served as a center for cultural and informational exchange for visitors.

Based on the information provided in the sources, it has been established that by the 19th century, Sufis had become an active stratum of society. The takyas that served these Sufis began to play an important role not only in stimulating population movement, which was significant for the transformation and development of cities, but also emerged as carriers of science, education, and culture.

The article analyzes the "Guest Notebook", "Notebook of Official Guests" and "Residents' Notebook of Sultantepe Uzbeklar Tekkesi" dating back to the late 19th and early 20th centuries and uses them to highlight the internal life of the takya, as well as its multifaceted activities as a social institution. These records, consisting of 263 pages, contain information on a total of 1,329 people, which gives an idea of where visitors to the takya came from, the purpose and duration of their visits, their occupations, and even their appearance. Based on this data, one can learn that the visitors to the "Uzbeklar tekkesi" are mainly from Central Asia and its environs, as well as from China and Afghanistan, with a few visitors from Tunisia, and from cities close to the borders of the Ottoman Empire.

The article argues, based on notebook entries, that one of the main reasons for the visits was to visit holy places and that visiting Istanbul was a tradition for those who went on the hajj. However, based on the professions of the visitors, it can be concluded that the purpose of the visit varied: commercial, religious, and even military.

The most frequently mentioned professions of the visitors were artisans and people of the arts. Additionally, the presence of those identified as "people without crafts," meaning without a profession, demonstrates that the takya also served as a shelter for the needy. Furthermore, the significant number of students among the guests underscores that the takya played a role in encouraging young people to pursue knowledge and education.

It is important to note that the analysis of the notebook entries not only provides insights into the visitors but also, through the information about them, defines a range of issues for studying this and other takyas. Additionally, it clarifies potential directions for future research on this topic.

KEY WORDS: "Uzbeklar Tekkesi" (The Uzbeks Lodge), "Guest Notebook", "Notebook of Official Guests", "Residents' Notebook of Sultantepe Uzbeklar Tekkesi", Sufis.

Kirish

Ushbu maqolada Sultantepe o'zbeklar takyasi "Mehmonlar daftari", "Rasmiy mehmonlar daftari" va "Sultantepe o'zbeklar takyasi aholi daftari" asosida tahlil etiladi. Mehmonlar daftari 1314–1322 (1898–1906) yillardagi qaydlarni; Rasmiy mehmonlar daftari 1330–1340 (1914–1925) yillardagi qaydlarni; Sultantepe o'zbeklar takyasi aholi daftari 1322–1338 (1906–1923) yillardagi qaydlarni o'z ichiga oladi.

Ushbu kitoblardan faqat bittasi so'fiy (darvesh)larga oid yozuvlardan iborat bo'lsa, qolgan ikkitasida takyada bo'lgan kishilar haqida qaydlar mavjud. Bu kishilarning takya va takya mansub bo'lgan Naqshbandiya tariqati bilan aloqador ekanini qabul qilish mumkin.

Adabiyotlar sharhi

So'fiylarning sayohatlari haqida so'z borar ekan, masalaning dastlabki belgilarini ana shu turmush tarzining tamoyillaridan izlash zarur. Zero islom e'tiqodida yo'l va sayohat musulmonlar hayotiga haj va umra orqali kiritilganidek, tasavvufiy hayot tarzida ham so'fiyning kamolot sarguzashtlari (kamolot bosqichlarini bosib o'tishi) yo'l va yo'lda bo'lish metaforasi bilan ta'riflanadi.

Semih Jeyhan o'zining "Tashkilotlashgan tasavvuf tariqati" (tashkil etilishi ma'nosida)¹ sarlavhali maqolasida tasavvufiy turmush tarzida so'fiylarning Yaratganga yetishish "yo'li"da qilgan ishlarini "sayohat" sanaganlari, *sayru suluk* deb nomlangan bu faoliyat davomida muridlar nafsning turli darajalaridan o'tgani ta'kidlanadi.

Esra Duran Turay o'zining "So'fiylarning haj sayohati"² sarlavhali maqolasida so'fiylar sayohatni ikki xil: botiniy va zohiriy jihatdan tushunganini qayd etadi. Botiniy sayohat – bu Yaratgan tomon intilish va sayohat bo'lib, so'fiylar ma'naviy kamolotga erishish uchun uni "*safar ilalloh*" deb ta'riflaydilar. Zohiriy sayohat esa jismonan qilingan sayohat, xususan haj ziyoratidir. Shu bois tabiiy ravishda har ikki turdagi safar so'fiylar uchun muqaddas sanaladi. Ba'zi so'fiylar "botiniy sayohatsiz zohiriy sayohat yo'q" tushunchasini qabul qilib, hech qachon sayohatga chiqmagan.

Ba'zilar esa so'fiyning bir joyda bo'lishini – harakatsizligi deb, uni rangi va hidini yo'qotadigan suvga qiyoslagan va u tez-tez sayohat qilish zarurligini ta'kidlagan. So'fiylar Xuroson–Eron, Xitoy va Shimoliy Afrika kabi joylardan boshlab, geografiyasidan qat'iy nazar haqiqatni izlab yo'lga chiqadilar. Muallif o'z tadqiqotida so'fiylarning haj ziyorati haqidagi fikrlariga to'xtalib, bu sayohatning o'tish joylari haqida ham ma'lumot beradi.

¹ Semih Ceyhan. *Established Sufi Orders. Sufi Institutions*. ed. Alexander Papas. – Boston–Leiden: Brill, 2022. – S. 385–404.

² Esra Duran Turay. *Sufilerin Hac Yolculuğu // Turkish Studies-Comparative Religious Studies*. – № 14/1. – 2019. – S. 97–140.

O'g'uzhan Shahin "Biografik matnlarda sublimatsiya timsoli: ilmiy sayohatlar"¹ nomli ma'ruzasining "so'fiylik va sayohat" sarlavhasi ostidagi bo'limida sayohatdan kutilayotgan narsa salomatlik ekani va sayohat davomida ko'rganlaridan saboq olish imonni mustahkamlashi haqidagi g'oyaning mavjudligini tilga oladi. Najotga erishishning yagona yo'li komil murshid topish deb hisoblaydigan so'fiylar uchun sayohat bunday yo'l boshchini topishning muqarrar yo'lidir. Uni topgandan so'ng, to tirik ekan uning hayoti davomida haj va Quddus ziyoratidan boshqa sayohatning ma'nosi yo'q. Bu sayohatlardan yana bir maqsad yo'lda Allohning do'stlarini izlash va ziyorat qilishdir.

Resul Ayning so'zlariga ko'ra, so'nggi o'rta asrlarda ijtimoiy vazifaga ega bo'lgan eng ko'zga ko'ringan ijtimoiy guruhlar sifatida paydo bo'lgan sayyoh so'fiylar, garchi ular dunyoviy hayotdan voz kechishga asoslangan turmush tarzini saqlab qolgan bo'lsalar-da, muloqot salohiyati yuqori bo'lgan jamoa sifatida xalqqa ta'siri kuchli bo'lgan. Muallif "Anado'li va Rum diyorida darvesh sayohatlari va ularning qishloq jamiyatidagi vazifalari"² nomli maqolasida so'fiy sayohatlarini takyalarda amalga oshirilayotgan xizmatlarni xalqqa yetkazish yo'llaridan biri sifatida qayd etgan. Ba'zi so'fiylar kamolot davrida o'z bilimlarini yoyish yoki suhbatdoshlar topish va u yerdagi yuqori tabaqa odamlar bilan bog'lanish uchun shahar markazlariga borishar edi. Ba'zi darveshlar qalblari dunyoga bo'lgan qiziqishini butunlay yo'qotgandek, sayru sayohat yoki sayru ziyorat qilib yurardi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, so'fiylar hayotida ham, umuman musulmonlar hayotida ham sayohat qilishning eng muhim sababi haj ziyoratidir. Manba bo'lgan daftarlardagi yozuvlarning aksariyati O'rta Osiyoga oid. Ko'rinib turibdiki, so'z yuritilayotgan davrda, ya'ni butun XIX asr davomida bu hudud Rossiya, Xitoy va Hindistonning katta ta'siri ostida bo'lgan. Qaydlarda Eron, Tunis va Bolqon mintaqalaridan ham oz sonli insonlar bor.

Mustafa Kutukchu, "Rossiyada haj ziyoratining tarixidan"³ nomli maqolasida, rus boshqaruvi ostidagi yerlardan yo'lga chiqqan musulmonlarning Istanbulda to'xtaganliklarini aytib, Istanbuldan tashqari bo'lgan boshqa shaharlarni ham qo'shib, bu safarlarning muddatlarini ham beradi. Muallif Odessa va Makkada hojilarning qolgan joylari haqida ma'lumot bergan bo'lsa-da, Istanbulni tilga olmaydi. Maqolada tadqiq etilgan aksariyat hajnomalarda Istanbulga kirib o'tilgani shunchaki tilga olingan, "O'zbeklar takyasi" haqida esa umuman qayd keltirilmagan⁴.

Faqatgina daftarlarni hisobga oladigan bo'lsak, kamida uchta "O'zbeklar takyasi" bor bo'lgan Istanbulda bu turar joylarning nomi tilga olinmagani "O'zbeklar takyasi"

¹ O'g'uzhan Shahin. Biyografik Metinlerde Yüceltme imgesi: İlmî Seyahatler. *Uluslararası VIII. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu Kitapçığı*. – Diyarbakır: D.V. Kültür Sanat Yayınları, 2014. – S. 386–399.

² Resul Ay. Anadolu ve Rumeli'de Derviş Seyahatleri ve Kırsal Toplum için Gördüğü İşlevler (13–15. Yüzyıllar). *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*. – İstanbul: Timaş Yayınları, 2015. – S. 303–314.

³ Mustafa Kütükçü. Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni. // *Karadeniz (Black Sea-Чёрное Море)*. – № 3/12. – 2011. – S. 178–190.

⁴ Bu yerda tadqiq qilingan hajnomalar quyidagilar: *Hajjînâma-yi Turkî, Shaykh Zayn Allâh hadratining tarjama-i hâli, Hâjjîlarga Raflq, Karîmî'nin İstânbûl maktûbları, Rıkhlat al-Marjani (Marcani'nin Yolculuğu), Khamidulla Almushev'in seyahatnamesi*.

daftarlarida qayd etilgan shaxslar oddiy ziyoratchilardan ko'ra ko'proq, xususan, "O'zbeklar takyasi" va umuman Naqshbandiyaga aloqador kishilar ekani haqidagi fikrni mustahkamlaydi.

Uskudar "O'zbeklar takyasi"ning mehmonlar daftarida Odessadan to'la-to'la kemalarda kelgan ziyoratchilar bu yerda mehmon qilingani qayd etilgan. Lale Jan o'zining "Insonlarni birlashtirish: asrlar oralig'ida O'rta Osiyo tasavvuf tarmog'i"¹ nomli tadqiqotida haj ziyorati maqsadida O'rta Osiyodan chiqib, Istanbulga ham kelgan ziyoratchilarning qolgan joylari va tashrif buyurgan shaharlarini ta'riflab, so'fiylarning boshpanalari bo'lgan takyalarni o'zaro bog'lanish joylari, imperiyalar o'rtasida aloqa hududlari sifatida tasvirlanadi.

Takyada qolganlarning shaharga borib o'rnatgan rishtalari haqida gapirgan muallif, turli tumanlarda, ayniqsa Ayubda bu kishilar tomonidan tashkil etilgan kichik jamoalarni ham eslatib o'tadi. Muallifning yozishicha, Istanbulga kelib qo'nim topgan turkistonlik muhojirlar boshqa muhojirlar kabi qabul qilinmagan. Bu ular qo'nim topgan yangi diyorda vatanning o'z farzandi bilan bir qatorda ko'rilganligi bilan izohlanadi.

Hamid Algar "Tariqat va tariyq"² sarlavhali maqolasida ayniqsa Naqshbandiylarga to'xtalib, bu so'fiylik tariqatining hojilar o'zaro ko'mak berishini qanday amalga oshirilgani va davom etganini ko'rib chiqadi. U ushbu rishtaning muhim organlari sifatida takyalarga alohida ahamiyat beradi. Hojilar so'fiy yo'llari va takya (darvesh takyalari) tizimi bo'ylab Istanbul, Tarsus, Bursa, Damashq, Halab, Quddus va nihoyat Haramaynga³ yetib kelishadi. Algarning qayd etishicha, ayniqsa XIX asrda tariqatlarga nisbatan qo'llangan turli cheklovlarga qarshilik ko'rsatgan so'fiylar, xususan naqshbandiylar, agar hajga borishlariga to'sqinlik qilinsa, o'z tariqatlarining ziyoratgohlariga borishni afzal ko'rgan va shu yo'l bilan ular ma'naviy kamolot jarayonini to'xtatishmagan, haj yo'lini va o'zaro aloqa tarmoqlarini saqlab qola olganlar. Shu boisdan ham naqshbandiylarning haj yo'llarini kuzatish, ularning yo'nalish belgilashda afzalliklarni aniqlash – sunniy dunyosining uchta asosiy mintaqasi bilan O'rta Osiyo orasidagi keng aloqa tarmog'ini aniqlash nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Halim Baki Kunter "Tarsusdagi Turkiston takyalarining vaqfnomalari"⁴ nomli maqolasida Tarsusdagi yana bir muhim takyaga e'tibor qaratadi. Muallif Turkiston takyasi O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistondan Anado'liga kelayotgan turkiylarning kirib o'tishi uchun qurilgan mehmonxona ekanini ta'kidlaydi. Ma'lum bo'lishicha, Turkistonlik hojilar nafaqat Istanbulda, balki o'z yo'lidagi boshqa takyalarda ham qolishgan. Muallifning yozishicha, bu mehmonlar takyaga kelib, bir necha kun qoladi,

¹ Lâle Can. Connecting People: A Central Asian Sufi Network in Turn of the Century. // *Modern Asian Studies*. – № 46/2. – 2012. – S. 373–401.

² Hamid Algar. *Tariqat and Tariq: Central Asian Naqshbandis on the Roads to the Haramayn. Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and the Hijaz*. muharrir: Alexandre Papas vb. – Berlin: De Gruyter, 2011. – S. 21–135.; Tariyq – tariqat so'zining muzakkari.

³ Haramayn – Ikki Haram – Ka'ba va Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vassalamning masjidlari.

⁴ Halim Baki Kunter. Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri. // *Vakıflar Dergisi* 4. – 1965. – S. 31–50.

kelgan joyidan olingan xabarlarni yetkazar, Anado‘lidan xabarlar, yangiliklarni esa olib ketishar edi. Bu yer yig‘ilgan xalq uchun madaniy va ma‘lumot almashish markazi edi. Takyaning vaqfnomasida bu yerda qolishi mumkin bo‘lganlarning tug‘ilgan shaharlari ko‘rsatilgan bo‘lib, ularning soni 84 ta. Bu maskanga va “Sultontepa O‘zbeklar takyasi”ga kelganlarning viloyatlari va sayohatlarining keyingi to‘xtash joylarini qiyosiy o‘rganish takyaning qamrovi (so‘fiylar soniga nisbatan) va geografiyasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Yusuf Sarnay “Turkistonlik hojilarning ziyorat markazi sifatida Istanbul”¹ sarlavhali maqolasida bu mintaqadagi hojilarning xalifalik markazi bo‘lgan Istanbulga tashrif buyurishi va qaytishda ham xuddi ayni yo‘ldan ketishi an‘anaga aylangani ta’kidlanadi. Bu hojilarning Istanbulda turar joy bilan ta’minlanishi va haj safari chog‘ida xarajatlarini qoplash davlat siyosatiga aylangan. Bu hojilar karvonsaroylarda, masjid va takyalarda, ayniqsa, o‘zbek takyalarida turar edilar.

Misol tariqasida, 1914-yildagi hujjatda Hijozdan qaytgan va asli Qashg‘ar viloyatining Xo‘tan shahridan bo‘lgan hamda Istanbulning Ayub Sulton tumanidagi “O‘zbeklar takyasi”da mehmon bo‘lib istiqomat qilayotgan kishilar yo‘qsil va pulsiz bo‘lib qolgani sababli o‘z shaharlariga qaytish uchun yo‘l haqini qoplanishi maqsadida vaqf ma‘muriyatiga talabnoma yuborganligini keltirish mumkin².

Manbalar sharhi

Mavzuga oid manbalardagi ma‘lumotlardan XIX asrning faol qatlami sifatida so‘fiylar va bu so‘fiylarga xizmat qilgan takyalar ilm va madaniyatning tashuvchisi ham ekanligi ayon bo‘ladi. Shuni ta’kidlash mumkinki, takyalar nafaqat shaharlarning o‘zgarishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutadigan aholi harakatini rag‘batlantiruvchisi, balki ayni paytda ilm-fan, ma‘rifat va madaniyat tashuvchisi bo‘lgan. Istanbul takyalarining muqim va vaqtinchalik yashovchilar daftari nuqtai nazardan o‘rganilishi so‘fiy guruhleri va takyalarining yangi xususiyatini ochib beradi hamda ularning shaharga qanday va qay darajada ta’sir o‘tkazganini tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot doirasida 1314–1340 (milodiy 1898–1925) yillar oralig‘ida saqlangan uchta daftar, mehmonxona daftari, rasmiy mehmonxona daftari va muqim darveshlarning qayd daftari o‘rganildi. Jami 263 varaqdan iborat daftarlarga 1329 kishi haqida ma‘lumotlar qayd qilingan.

Mehmonlar daftarlari. Takyaning birinchi mehmonlar daftari muqovasiz bo‘lib, uning ichki shakli qo‘lda ishlangan. 142 sahifada 566 kishi qayd etilgan. Mehmonlarning ismi bilan bir qatorda otasining ismi, tug‘ilgan joyi, yoshi, kelgan sanasi, alohida ko‘rinishi va izohlari ham yozilgan. Izohlari qismida sayohat turi, kim bilan sayohat qilayotgani, mehmon qayerdan kelib, qayerga ketayotgani va qancha vaqt turishi kabi qo‘shimcha ma‘lumotlar o‘rin olgan.

¹ Yusuf Sarnay. Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul. /Bilgi 88. – 2019. – S. 1–18.

² BOA, Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı [DH.MB.HPS.M], № 9/73.

Rasmiy mehmonlar daftari esa qattiq muqovali va bosmaxonada tayyorlangan. Bu daftarda, 22 varaqda 256 kishi qayd etilgan. Shaxsiy ma'lumotlar quyidagi sarlavhalar ostida tasniflangan: *ism-taxallusi-oila shuhrati*¹, *otasining ismi-shuhrati*, *shahar-mahallasi*, *san'at (hunari)*, *mazhabi va mansubligi*, *tug'ilgan joyi*, *tug'ilgan yili*, *kelgan joyi*, *kelgan sanasi*, *qancha vaqt qolish niyati*, *ketish sanasi*, *qayerga ketgani*, *hamrohlik qiluvchi ayollar*, *qizlari va xotinlarining ismlari-shuhrati-mansubligi*, *zobitlik qaydlari*. Biroq, bu ma'lumotlarning hammasi ham qayd etilmagan.

№	Isim	Taxallus	Oila	Shahr	Mazhab	Mansub	Tug'ilgan joyi	Tug'ilgan yili	Kelgan joyi	Kelgan sanasi	Qancha vaqt qolish niyati	Ketish sanasi	Qayerga ketgani	Hamrohlik qiluvchi ayollar	Qizlari va xotinlarining ismlari-shuhrati-mansubligi	Zobitlik qaydlari
1	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
2	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
3	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Rasm 1, 2. Mehmonlar daftari

№	Isim	Taxallus	Oila	Shahr	Mazhab	Mansub	Tug'ilgan joyi	Tug'ilgan yili	Kelgan joyi	Kelgan sanasi	Qancha vaqt qolish niyati	Ketish sanasi	Qayerga ketgani	Hamrohlik qiluvchi ayollar	Qizlari va xotinlarining ismlari-shuhrati-mansubligi	Zobitlik qaydlari
1	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
2	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
3	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

Rasm 3, 4. Rasmiy mehmonlar daftari

¹ U paytlarda familiya bo'lmagan, shuhrat deyilganida inson, oila qaysi nom (laqab) bilan tanilgani nazarda tutilmoqda.

Norasmiy mehmonlar daftari rumiy taqvimga ko'ra yuritilgan, ammo ora-sira hijriy qaydlar ham uchraydi. Yil boshidan oxirigacha deyarli har oy mehmonlar kelib turgani, lekin ma'lum oylarda guruh shaklida tashriflar mavjud ekani ko'rinadi. Bu oylar odatda haj oylaridir.

Quyidagi jadvalda 1898–1906 yillardagi qaydlarni o'z ichiga olgan norasmiy mehmonlar daftari va 1914–1925 yillar oralig'ida yuritilgan rasmiy mehmonlar daftari ko'rsatilgan (1-jadvalga qarang).

Jadval 1: Rasmiy va norasmiy mehmonlar daftarlarida vaqt oralig'i
Norasmiy mehmonlar daftari

Yillar	Kishi soni	Qaysi oy kelingani
1898	15	Qonunu avval-Fevral
1899	58	Mart-Qonunu soniy
1900	61	Aprel-Qonunu soniy
1901	118	Mart- Qonunu soniy
1902	109	Aprel-Fevral
1903	79	Mart- Qonunu soniy
1904	76	Mart-Fevral
1905	45	Mart-Tashrini soniy
1906	1	Ramazon
Jami	562	

Rasmiy mehmonlar daftari

Yillar	Kishi soni	Qaysi oy kelingani
1914	1	Iyul
1915	2	Tashrini avval
1916	3	Aprel-Iyun
1917	3	Sentabr-Fevral
1918	80	May-Qonunu avval
1919	38	Mart-Qonunu avval
1920	21	Mart-Qonunu avval
1921	6	Mart-Qonunu avval
1922	7	Mart-Qonunu avval
1923	23	Mart-Tashrini soniy
1924	22	Mart- Qonunu avval
1925	6	Aprel-May
Jami	256	

Jadvallardagi Qonunu avval, Qonunu soniy, Tashrini avval, Tashrini soniy – rumcha ya'ni turkcha taqvimdagi oylarning nomlanishidir.

Takyaning 16 yillik qaydlarida 562 kishi mehmon sifatida yozilgan. Norasmiy mehmonlar daftaridagi yozuvlar 15 dan 118 gacha oʻzgarib turadi. 1901-yilda takyaga 118 kishi, 1902-yilda esa 108 kishi kelgan. Daftar yuritila boshlangan 1898-yilda 15 kishi, oxirgi daftar tutilgan 1906-yilda esa 1 kishi qayd etilgan.

Rasmiy mehmonlar daftariga esa 10 yil ichida jami 256 ta qayd kiritilgan. 1914-yilda yuritila boshlangan daftarda ilk yillarda 2 yoki 3 kishi qayd etilgan boʻlsa, 1918-yilda bu raqam 80 kishi ekanligi koʻrsatilgan va bu daftardagi qaydlarga koʻra eng yuqori raqamdir. Keyingi yillarda yana pasayish va tartibsiz kelishlar yoki roʻyxatga olishlar mavjud. Daftardagi oxirgi yozuv 1925-yil may oyiga toʻgʻri keladi.

Mehmonlarning kelgan joylarini uchta hududga ajratib koʻrib chiqish mumkin:

– Anadoʻli: Istanbul, Anqara, Qoʻnya, Antalya, Unye, Van

– Anadoʻlidan tashqaridagi Usmonli hududlari: Bagʻdod, Boʻsniya, Damashq, Qohira.

– chet eldan: Oʻzbekiston, Qozogʻiston, Afgʻoniston, Eron, Xitoy, Rossiya, Tunis.

Chet eldan kelganlarning viloyatlari esa quyidagicha: Samarqand, Qoʻqon, Qashqar, Andijon, Namangan, Margʻilon/Margʻinon, Jalolobod, Qucha, Buxoro, Hoʻchin, Toshkent, Koʻhna Turxon, Tehron, Hirot, Shahrison, Shahrissabz, Kavkaz viloyati. Orenburg. Shumen. Usan.

Xarita 1. Mehmonlar daftariga koʻra oʻzbeklar takyasi joʻgʻrofiyasi

Xaritadan ko‘rish mumkinki, “O‘zbeklar takyasi”ning mehmonlari asosan takya mansub tariqatning hududlari bo‘lgan O‘rta Osiyo va uning atrofidan kelar edi. Bu mintaqaga Xitoy va Afg‘oniston ham kiradi. Tunis esa kam sonli odam kelgan mamlakatdir. Usmonli davlati chegaralaridagi shaharlardan kelganlar soni ham ancha kam.

Vaqtivaqti bilan daftarlarga odamlarning kasb-hunarlarini ham yozib olingan. Ushbu ma'lumotni takyada yoki shaharda uzoq vaqt qolganlar va qisqa muddat kelibketganlar kontekstida alohida ko‘rib chiqish kerak. Shaharda uzoq vaqt qoladiganlar o‘z kasbi bilan shug‘ullanishlari va tegishli joylar bilan aloqada bo‘lishlari mumkinligi hisobga olinsa, ularning shahar xo‘jalik va iqtisodiy ahvoriga ta‘siri ham alohida tadqiqot mavzusi bo‘lishi mumkin.

Rasmiy va norasmiy mehmonlar daftarlari qayd etilgan kishilarning kasblari quyidagilardan iborat: oshpaz, baqqol, kundalik yordamchi, kommunal xizmatchi, sartarosh, bo‘yoqchi, oynachi, dallol, charxchi, dehqon, cho‘pon, to‘quvchi, duradgor, nonvoy, hunarmand, tabib, hammol, xamirchi, ignachi, ipakchi, ishchi, qozi, choyxonachi, qassob, zobit, qandchi, yog‘ochchi, karvonchi, ko‘mirchi, etikdo‘z, mashinist, usta, meva sotuvchi, mulla, mudarris, mutafakkir, naxlband (xurmo yetishtiruvchi), pochta, mardikor, egarchi, sayyoh, suvoqchi, qandolatchi, bakovul, do‘ppido‘z, talaba, tunukachi, tikuvchi, tasbeh yasovchi, tibbiyot talabasi, savdogar.

Ko‘rinib turibdiki, mudarris, mutafakkir yoki qozi, tabiblar kabi jamiyatning yuqori tabaqalari bilan tunukachilar, bo‘yoqchilar, egarchilar kabi oddiy kasb egalari bir joyda joylashgan. Ushbu ma'lumotlardan foydalanib, takyadagi ijtimoiy qatlamlarni xilma-xilligini talqin qilish mumkin. Tijorat hayoti va kasblar bilan bog‘liq ma'lumotlar esa kasb guruhlari, tashrif buyurilgan savdo shaharlari, kasblarning iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarga mosligini ko‘rsatadi va so‘fiylar deb atash mumkin bo‘lgan bu jamoatning kasbiy xilma-xilligi tadqiq qilinishi mumkin bo‘lgan mavzulardandir.

Ayniqsa, rasmiy mehmonlar daftarida sarlavha sifatida qayd etilgan “Kelishilgan qolish muddati” ma'lumotlari tadqiqotchiga taqqoslash imkoniyatini taqdim etadi. Ushbu sarlavha ostida berilgan muddatlar quyidagicha ifodalanadi: *“taxminan 10 kun”, “mamlakatiga qaytgunicha”, “Hijozga borgunicha”, “noaniq”, “muddatsiz”, “kerakligicha”, “oz muddat”, “bir necha kun”*.

Har biri alohida ko‘rib chiqilishi kerak bo‘lgan bu muddatlarni turli talqin etish mumkin. Biroq, umuman olganda, ma'lum bir muddatga kelishilgan kishilarning rejali safarga chiqqanini, boshqalari esa Istanbulda duch keladigan sharoitlarga ko‘ra reja tuzib davom ettirganini taxmin qilish kerak. Bu odamlarning ba'zilar bu yerda aniq belgilanmagan muddat davomida qolib, ma'lum bir maqsadga erishganidan so‘ng o‘z mamlakatiga yoki boshqa shaharga ko‘chib o‘tgan. Qaydlarga ko‘ra, aniq vaqt ko‘rsatgan kishilar muddat majburiyatiga amal qilgan, deb aytish mumkin. Mehmonlar kelishilgan muddat davomida qolgandan so‘ng yo Anado‘lining boshqa bir shahriga, yoki Hijozga yo‘l olishgan, yoki Istanbulga joylashishgan. Bu harakatlilik ham Istanbul

va boshqa shaharlar bilan o'rnatiladigan aloqa turlarini tahlil qilish orqali hal qilinishi kerak.

Bu ikki daftarda odamlarning tashqi ko'rinishlari haqida ham ma'lumotlar mavjud. Bunga ko'ra, mehmonlarning 328 nafari baland bo'yli, 166 nafari o'rta bo'yli, 35 nafari past bo'yli. Shunday qilib, mehmonlarning ko'pchiligi baland va o'rta bo'yli odamlardir. Xuddi shunday, bu odamlarning ko'pchiligi sariq soqollidir. Qora va jingalak soqollilar ham bo'lsa-da, oq soqollilar juda kam uchraydi. Oz sonda ko'salar qayd etilgan bo'lsa, hali soqol qo'ymagan yoshlar soni talaygina. Mehmonlar kelgan hududni bu hudud aholisining tashqi ko'rinishlari bilan solishtirish hamda umumlashtirish mumkin.

Xuddi shunday, takya bilan aloqada bo'lgan kishilarning o'rtacha yoshi ham e'tiborga olinishi kerak bo'lgan masaladir. Bu sayohat qiladigan / sayohat qilishi mumkin bo'lgan kishilar, qolaversa, shaharga yangi kelgan aholining yosh, o'rta yoshli yoki keksalar ekanligi haqida tasavvur bera oladi. Doimiy ko'chib keluvchilar orasida yoshlar ko'pchilikni tashkil etadi, bu mehmon kelgan mamlakatdan ko'chishlar mavjudligi va Istanbulning maqsad shaharga aylangani haqidagi fikrga asos bo'ladi.

Nogironlar ham ko'p bo'lmasa-da, daftarlarda qayd etilgan. Ulardan ba'zilari tug'ma, ba'zilari esa keyinchalik paydo bo'lgan nogironlikdir. Bundan odamlarning yashash sharoitlari va ularning mehnati bilan bog'liq nogironligi bor-yo'qligi, shuning barobarida ularning kasbiy xavflari haqida ba'zi fikrlarni ham olish mumkin.

Muqim darveshlar qayd daftari. "O'zbeklar takyasi" daftarlari orasida muqovasida "Uskudar Sultontepasida joylashgan o'zbeklar dargohining aholi qayd kitobi" iborasi yozilgan va qiziq qaydlarni o'z ichiga olgan yana bir daftar ham bor. Daftarga "Uskudar Sultontepasidagi o'zbeklar dargohida yashovchi darveshlarning shaxsiy ma'lumotlari daftaridir" sarlavhasi yozilgan.

Qaydlar 1906–1923 yillar oralig'ida Uskudar o'zbeklar dargohining shayxi Muhammad Najmiddin tomonidan yuritilgan. Qo'lda tuzilgan 99 sahifada 391 ta qayd mavjud. Orasida boshqa qaydlar ham uchraydi. Daftarga 1955 va 1958 yillarda ham oz sonli qaydlar kiritilgan. Daftarda jami 491 kishi haqida ma'lumot keltirilgan bo'lib, ularning oxirgi 13 tasi esa fotosuratlar bilan qayd etilgan.

Ushbu daftarda ma'lumotlar tasnifi quyidagi sarlavha ostidagi ustunlarga bo'lingan holda amalga oshirilgan; ismi, otasining ismi, tug'ilgan joyi, yoshi, kelgan sanasi va izohlari. Daftardagi yillarga ko'ra darveshlar soni quyidagicha bo'lgan (2-jadvalga qarang).

Jadval 2: Muqim darveshlar daftari

Yillar	Kishi soni	Vaqt oralig'i
1906	8	Qonunu avval-Qonunu soniy
1907	21	Aprel-Fevral
1908	27	Aprel-Fevral
1909	36	May-Qonunu avval
1910	32	Mart-Qonunu avval
1911	45	Mart-Fevral
1912	32	Mart-Fevral
1913	99	Mart-Qonunu soniy
1914	8	Avgust-Qonunu soniy
1915	20	Mart-Qonunu soniy
1916	13	Mart-Qonunu soniy
1917	5	Aprel-Qonunu soniy
1918	104	May-Qonunu soniy
1919	21	Mart-Fevral
1920	2	Iyul-Qonunu avval
1921	3	May-Tashrini soniy
1922	2	Qonunu avval-Qonunu soniy
1923	3	May-Fevral

Jadvaldan “Mehmonlar daftari”ga ko‘ra kamroq darvesh qayd etilgan ushbu daftarda son jihatidan eng ko‘p qayd 1918-yilda, keyin esa 1913-yilda kiritilganligi ko‘rinib turibdi. Eng kam qaydlar 1922- va 1923-yillarga to‘g‘ri keladi. Nomi muqim, ya’ni doimiy yashovchi darveshlar daftari bo‘lsa-da, qaydlarning xususiyati, vaqt oralig‘i, qolish muddati kabi jihatlariga qaraganda bu birinchi guruh daftarlardan farq qilmaydigan ko‘rinadi.

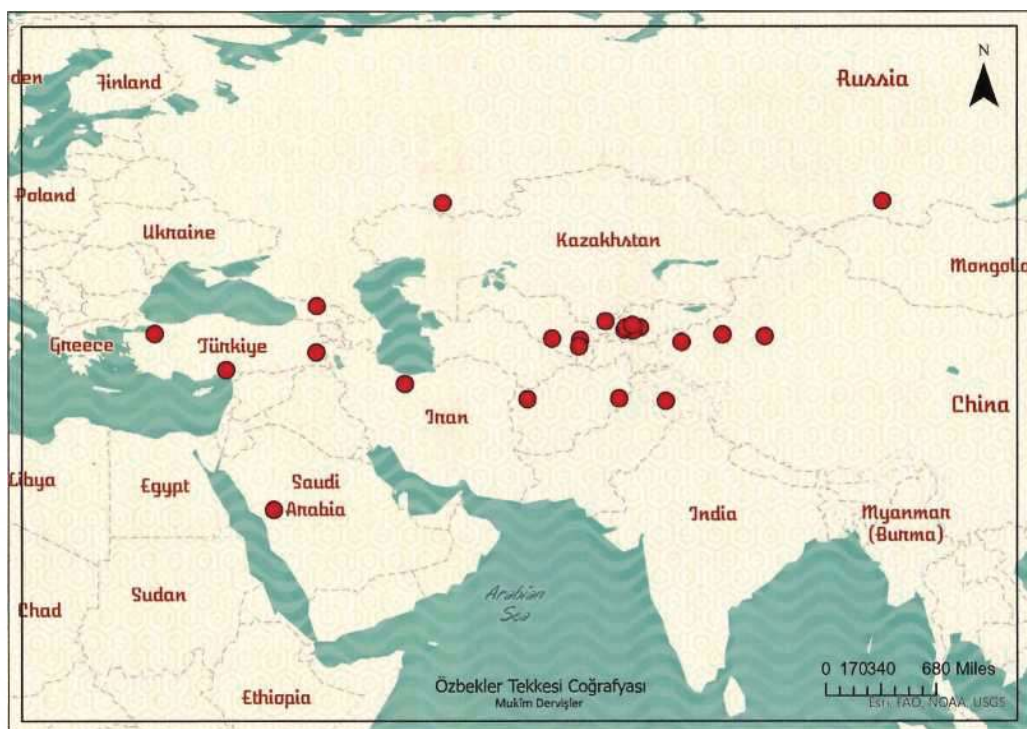

Rasm 5, 6. Muqim darveshlar daftari

Daftar geografiyasi mehmonlar daftari bilan deyarli bir xil. Bu yerda ham mehmonlarni kelgan joyiga ko'ra uch guruhga ajratish mumkin: Anado'li, Usmonli chegaralari va chegaradan tashqari hududlar.

- Anado'li: Istanbul, Adana, Bursa, Van
- Usmonlilarning Anado'lidan tashqaridagi yerlari: Madina
- O'zbekiston, Q'ozog'iston, Sharqiy Turkiston, Afg'oniston, Eron, Xitoy, Rossiya kabi chet davlatlar.

Chegaradan tashqari sifatida qayd etilgan shaharlar quyidagilar: Oqsuv, Oltiariq, Andijon, Asaka, Ashxobod, Badaxshon, Buxoro, Buta, Jalolobod, G'ulja, Hirot, Xiva, Qo'qon, Xo'tan, Kamyaron, Qashqar, Qozon, Qrim, Ko'hna Turxon, Qucha, Madina, Marg'ilon/Marg'inon, Nayman, Namangan, Samarqand, Semim, Sibir, Shahrissabz, Shahrison, Shahrimar, Shusha, Tehron, Toshkent, Toshqo'rg'on, Turkiston, Usan, O'sh, Vobkent, Yorkent.

Xarita 2. Muqim darveshlarga ko'ra o'zbeklar takyasi hududlari

Bu daftarda Bolqon mintaqasidan hech kim kelmagan bo'lsa-da, Madinadan kelganlar bor. O'rta Osiyo – odatda kelgan kishilarning aksariyati tegishli bo'lgan hudud bo'lsa-da, daftarlarga ko'ra shaharlarda farqlar mavjud. Ikki turdagi daftarlarni kelganlarning soni va qaysi shahardan kelgani bo'yicha yillarga qarab taqqoslash va farq yoki o'xshashliklarni o'rganib chiqish mumkin.

Har ikkala daftarga kiritilgan shaharlar: Buxoro, Jalolobod, Hirot, Qo'qon, Ko'hna Turxon, Qucha, Marg'ilon/Marg'inon, Shahrison, Shahrissabz, Tehron, Namangan, Toshkent.

Mehmonlar va darveshlar kelgan joylarni solishtirish uchun qarang: Xarita 3.

Xarita 3. Mehmon va muqim darveshlar xaritasi

Kasblar narigi daftarlardagi kabi bu daftarlarga ham yozib borilgan. Bu yerda tabib yoki mudarris singari kasb egalari yo'q. Aytish mumkinki, ro'yxatga olinganlar asosan hunarmand va san'atkor bo'lgan. Biroq, talabalar sonining ko'pligi ham e'tiborni tortadi. Muqimlarning ba'zilari san'atsiz (hunari yo'qligi nazarda tutilmoqda) deb tavsiflangan. Bu odamlar uzoq vaqt qolganmi yo'qmi, bunga aniqlik kiritish dargohning muhtojlar uchun turar joy bo'lgan degan fikrni tasdiqlaydi. Xuddi shunday, bu muassasalar talabalar uchun ham turar joy sifatida bo'lgan. Bundan tashqari, talabalar borgan maktablar va ularning maktabdan qochishi kabi holatlar ushbu bo'limning qiziq qaydlari hisoblanadi.

Daftardagi kasblarni quyidagicha sanab o'tish mumkin: aravachi, kundalik yordamchi, oshpaz, attor, baqqol, sartarosh, bo'yoqchi, oynachi, dorboz, choychi, charxchi, tom ustasi, otboqar, cho'pon, temirchi, darvesh, dehqon, to'quvchi, duradgor, nonvoy, hunarmand, mixchi, xizmatkor, qassob, kamardo'z, qo'y dalloli, terichi, yog'ochchi, mirza, atirchi, mulla, nofachi (mushkchi), mardikor, egarchi, qandchi, talaba, tolibi ilm, shirinlikchi, tunukachi, savdogar.

Mehmonlarning qolish muddatiga ko'ra boshqa daftardagi kabi kunlik qoladiganlar ham, oylik va yillik qoluvchilar ham bor. Biroq, bu safar qoluvchilar 20 yilgacha bo'lgan muddatga yozilgan.

Qaydlar kishilarning jismoniy xususiyatlari bo'yicha tahlil qilinganda 251 kishi uzun bo'yli, 160 kishi o'rta bo'yli va 15 kishi past bo'yli ekani ma'lum bo'ladi. Bu odamlarning ko'pchiligi kalta sarg'ish soqollidir. Ko'sa va soqoli olinganlarning soni ham kam emas. Talabalar soni ko'p bo'lganiga bog'liq ravishda hali soqol qo'ymaganlar kam emasligi ko'rinadi. Qaydlar orasida ikki oyog'i yo'q nogiron, ko'zi ojizlar, mitti odamlar va chechak tufayli terisida chandiqlari borlar ham mavjud. Ushbu ma'lumotlar nafaqat kelayotgan kishilarning umumiy sog'lig'i haqida ma'lumot beradi, balki nogironlik holatiga ham oydinlik kiritishi mumkin, bunga esa o'z navbatida ularning yashash sharoitlarining belgisi sifatida qarasa bo'ladi. Nogiron bo'lsa ham sayohat qilish imkoniyati topgani ham alohida muhim masala.

Istiqboldagi tadqiqot yo'nalishlari

"O'zbeklar takyasi" daftarlaridan turli mavzulardagi ma'lumot va izohlarni o'rganish mumkin. Bular tashrif buyuruvchilar daftari bo'lgani uchun, albatta, birinchi navbatda geografik hududlar va joylar haqidagi ma'lumotlar kiritilgan. Shu sababli, takyaning ichki geografiyasi kirish mumkin bo'lgan eng oson va aniq baza. Ushbu ma'lumotlarni boshqa takyalar bilan taqqoslash keyingi tahlillar uchun qulay imkoniyat beradi.

Tashrif sabablari ikkinchi muhim masala. Ushbu sabablarga ko'ra savdo, ibodat va ko'chish kabi holatlarga asoslanib Istanbulning ziyoratgoh, sayohat maskani yoki doimiy joylashish shahri sifatidagi rollarini o'rganish mumkin. Albatta, bu yerda ko'plab masalalarni, jumladan, ular qaysi yo'llar orqali kelishgani va bu joylardan Istanbulga o'tgan bilimlar, madaniyat, buyumlar va aloqalar tadqiq etilishi mumkin.

Daftarlardan ma'lum bo'lishicha, tashriflarning asosiy sabablaridan biri muqaddas qadamjolarini ziyorat qilishdir. Haj bilan bog'liq ko'plab tadqiqotlarda ma'lum bir sanadan keyin Istanbulga tashrif buyurish an'anaga aylangani iddao qilinadi. Biroq, geografiya jihatidan turli hududlar o'rtasida hech qanday taqqoslash o'tkazilmagan, O'rta Osiyolik hojilardan tashqari boshqa hojilarning Istanbul orqali yo'l olishlari haqida ma'lumot to'planmagan. Bunday taqqoslash Istanbulning o'rni va hojilarning sayohat an'analari haqida ma'lumot beradi. Sayohat qilayotgan odamlar soni, texnologiya va siyosiy voqealar tufayli sayohat turlarining o'zgarishi va bu o'zgarishning yo'llarga aks etishi yana bir muhim tadqiqot mavzusi bo'ladi.

Hojilarning yoki umuman olganda, tashrif buyuruvchilarning kelish tarzida ham farqlar mavjud. Ulardan ba'zilar guruh bo'lib, ba'zilar oila, ba'zilar esa yakka tartibda kelgan. Guruhlar kichik yoki katta bo'lishi, oila omilining aralashishi yoki yakka tartibdagi sayohatlarning har biri alohida o'zgacha mazmunga ega. Bu keluvchilarning mamlakatini holatiga, kelib chiqqan joyining boyligi yoki qashshoqligiga, yo'l xavfsizligiga, dindorlik darajasiga va boshqalarga bog'liq bo'lib, o'z navbatida bu xususiyatlarni boshqa nuqtai nazardan baholash imkonini beradi. Bundan tashqari, tranzit nuqtalari bo'lgan bandargohlar va shaharlar ham boshqa bir masala. Ushbu

nuqtalardagi darvesh dargohlari bo'yicha tadqiqotlar olib borilishi kerak. Ma'lumki, mehmonlar Istanbulda bo'lganidek Usmonlilar davlati chegaralaridagi boshqa shaharlardagi dargohlarda, masalan, Tarsus, Madina va Makkada ham kutib olingan. O'zbek takyalarida istiqomat qilgan, bir necha kun qolgan odamlarning turli tranzit nuqtalariga, jumladan Qo'nya, Izmir va Eskishahar kabi shaharlarga borgani qayd etiladi. Demak ushbu shaharlarda o'zbek takyalari bor-yo'qligi yoki bu shaharlarda kelib chiqishi O'rta Osiyolik bo'lganlar bilan aloqada bo'lgan odamlar, muassasalar yoki aholi punktlarining bor-yo'qligi va bu munosabatlarning sabablari o'rganilishi kutilayotgan masalalardan.

Shu nuqtai nazardan, tashriflar bilan bog'liq ko'plab tadqiqot savollarini aniqlash mumkin. Masalan, Hajdan boshqa dargohga kelishlar vaqti qachon bo'lgan? Ushbu sayohatlarning sababi nima bo'lishi mumkin? Tashriflar bo'lmagan oylar bormi? Oylar va yillarga ko'ra tashriflarda faollik qachon kuzatilgan? Buning ijtimoiy, siyosiy, geografik yoki hatto mavsumiy sabablari nima bo'lishi mumkin? Sayohatlarga aloqasi bo'lgan qaysi Usmonli shaharlari bor? Tranzit shaharlar qayerda? Qaysi shaharlar – doimiy yashab qolish joylari bo'lgan? Takya atrofida yuzaga kelgan bu savollarning barchasiga javob izlash tadqiqot rivojiga katta hissa qo'shadi.

Daftarlardan olingan yana bir ma'lumot – mehmonlarning shahar bilan o'rnatgan munosabatlari va bu munosabatlarning turlari. Ba'zi mehmonlarning kasblari va takyadan chiqqandan keyin borgan joylari bu munosabatlarning tijoriy, diniy va hatto harbiy ekanligini ko'rsatadi. Masalan, hijriy 1293-yilda tug'ilgan, Andijondan kelgan Oxun Bobo 41 yoshda bo'lib, talaba sifatida ro'yxatga olingan. U 1335-yil (milodiy 1919-yil) aprelida harbiy xizmatdan qochib yurish aybi bilan inglizlar tomonidan hibsga olingan va bir oydan keyin ozod qilingan. Rasmiy mehmonlar daftarining 6-betidagi 132-sonli qaydda ko'plab savollar yashiringan: 41 yoshda bir kishi qanday qilib va nima bo'yicha talaba bo'lishi mumkin? Bu yoshda harbiy xizmat bormi va bosh tortish aybi bilan qo'lga olinishi mumkinmi? Agar shunday bo'lsa ham, buning inglizlarga qanday aloqasi bor? Andijonlik, ya'ni o'sha paytlarda rus davlati tarkibida bo'lgan O'zbekistonning ingliz armiyasida dezertir/qochoq bo'lishi nimani anglatadi? Bu hibsnı ular ruslar nomidan qilganmi yoki Oxun Bobo Usmonli armiyasidan qochib ketganmi? Daftarlardagi boshqa yozuvlar hisobga olinadigan bo'lsa, O'rta osiyoliklar Usmonli qo'shinida xizmat qilganmi? Bu holatda inglizlarning voqeaga qanday aloqasi bor? Bu savollarga javoblar asosida savollar ko'payishi mumkin. Shu sababli, daftardagi qaydlarni diqqat bilan yakka tarzda tahlil va tadqiq etish kerak.

Rasmiy mehmonlar daftaridagi 207-sonli qaydga ko'ra, 1915–1916- yillarda Marg'ilondan kelgan 55 yoshli Hoji Yusuf Madinaga borib, keyin o'z ixtiyori bilan Chanaqqal'a urushlarida qatnashgan bo'lishi kerak. Chunki u kasal bo'lib, Bo'layirda harbiylikdan ozod etilgan (4-rasmga qarang).

Muqim darveshlar daftarining 56-sahifasida 269-raqamda qayd etilgan marg'ilonlik Hoji Hasan 1313–1314-yillarda harbiy xizmatga borib, bir oydan so'ng

ozod etilgan. Takyaga qaytgan bo'lsa ham, nojoiz xatti-harakati tufayli dargohdan haydalgan. Harbiy xizmatga borishdan oldin ham shunday vaziyatlarga duch kelgan bu shaxs xulq-atvori yaxshilanishi uchun harbiy xizmatga jo'natilgan, lekin u yerda ham o'zgara olmagan, deb o'ylash mumkin. Natijada, u dargohdan chiqarib yuborilgan (6-rasmga qarang).

Bu ikki qayd va shunga o'xshashlari Usmonli davlatining armiyaga qabul qilish jarayonlari qanday kechgani haqida yangi savollar tug'dirmoqda: tarix davomida o'z askarlarini tanlashda nihoyatda ehtiyotkor bo'lgan Usmonli davlati Usmonli fuqarosi bo'lmagan bu odamlarni qanday qilib o'z safiga oldi? Ko'ngillilik tamoyili qanchalik to'g'ri? Safarbarlik davri bu holatni zarur qilib qo'ygan bo'lishi mumkinmi? Armiyada boshqa ko'ngillilar bo'lganmi? Bu askarlar qancha vaqt va qayerda bo'lgan? Ular takyaga kelgandan keyin qancha vaqt o'tgach, harbiy xizmatga olingan? Ular Istanbulga armiyaga qo'shilish maqsadida kelganmi?

Muqim darveshlar daftarining 36-betidagi 173-raqamli yana bir qayd nihoyatda diqqatga sazovor. 1327- (1911-) yili Qo'qondan kelgan mitti (liliput) va ko'sa bo'lgan Hoji Ismoil qisqa muddatli sayohatlarini 1328- ya'ni 1912- yildan boshlagan. Hoji Ismoil har safar oxirida takyaga qaytish sharti bilan avval Salanikaga, keyin Edirnega, keyin Adanaga, keyin Qo'nyaga borgan. Qo'nyadan qaytgach, ko'p o'tmay Bag'dodga piyoda yo'l olgan. Bag'doddan qaytgach, yana Edirnega borib, dargohga borib bir necha kun qolgandan keyin Tekfurdag'iga (hozirda Tekirdag' viloyati) yo'l olgan. Va nihoyat, 1331-yilning 3-oyida (1915-yil may – iyun) Madina qamali boshlanganda, u Hijozga borgan va qaytib kelmagan. Qisqa vaqt ichida 8 shaharga borgan qo'qonlik bu shaxs savdogar bo'lganligi inobatga olinsa, so'z yuritilayotgan shaharlarning savdo salohiyati va nimaning oldi-sotdisi bo'lganini tadqiq qilish zarur. Agar shunday bo'lmasa, bu qisqa va tezkor sayohatlarning yana bir sababi borligini topish kerak. Har safar takyaga qaytib kelgani inobatga olinsa, ko'p e'tiborni tortmaydigan xususiyatlarga ega bo'lgan bu shaxs boshqa vazifalarga yo'naltirilgan deb o'ylash mumkin. Bunday holda, daftardagi yozuvlar faqat sayyohlar sifatida ko'rilmassligi kerak; tarixiy, ijtimoiy, geografik va hatto razvedka bilan bog'liq tahlillar ham hisobga olinishi kerak.

Mehmonlarning ba'zilar uyga bir necha marta kelib qolishgan. Buni haj ziyoratidan tashqari munosabatlarning belgisi deb hisoblash mumkin. Shu nuqtai nazardan, odamlarning necha marta kelishi, qancha turishi va qayerga borishi muhim. Bu savollarga javoblar ularning nima uchun kelganini ochib beradi. Mehmonlar tashrif buyuradigan, tez-tez borib turadigan shaharlar orasida Izmit, Izmir, Adapazari, Bandirma va ko'p marta Afyonqarahisar bor. Ushbu shaharlardagi aloqalar va agar mavjud bo'lsa, ular tashkil qilgan jamoalar o'rganilishi kerak.

O'rta Osiyolik hojilarning yo'nalishlari o'rganilganda ular Istanbuldan keyin Tarsusga ketgani ko'riladi. Bu tuman daftarlarda Adana sifatida aks etgan. Hojilar takyalarda qolar, mehmon qilinar edi. Ma'lum bo'lishicha, Istanbuldagi o'zbek dargohlari orasida ham xuddi shunday bordi-keldi bor. Sultontepaga birinchi kelgan

mehmonlar Sultonahmad takyasiga yoki Ayub qalandarxonasiga borar edilar. Yoki Sultonahmaddagi takyaga kelganlar qolgan ikki takyaga ham borar yoki yuborilar edi. Istanbuldagi darvesh takyalari orasida yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari yana 3 ta "O'zbek" nomini olgan takya mavjud bo'lib, ular quyidagilardir: Beylerbeyi o'zbeklar takyasi, Galatadagi O'zbekiya takyasi va Bulbulderesi Devona Ali O'zbek takyasi.

Bu takyalar umumiy nomlarga ega bo'lsa-da, ular o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumotga ega emasmiz. Biroq, biz ushbu tadqiqotda ko'rib chiqqan daftarlar hisobga olinsa, Sultontepa, Sultonahmad va Ayub takyalari bir-biriga bog'langanligi, munosabati borligini anglash mumkin. Boshqa takyalarning nomlari daftarlarda umuman qayd etilmagan. Bunday holda, boshqa takyalarning bu uchasi bilan bevosita aloqasi yo'qligini bildirsa kerak. Hech bo'lmaganda, bu uch takya orasidagina yana-da o'ziga xos munosabatlar borligini aytish mumkin.

Mehmonlar daftarlaridan takyaning xususiyatlari haqida ham tasavvurga ega bo'lish mumkin. Sayohatchi guruhlarining a'zolari, takyada uchrashgan guruhlar va haj paytidan tashqari ziyoratchilar soni takyaning imkoniyatlari va iqtisodiy ahvoli haqida taxminlar yuritish va hatto hisob-kitob qilish imkoniyatini beradi. Takyaning kattaligi, xonalari soni, oshxonasi, oshxona xarajatlari, mehmonlarga sarflangan mablag', muhtojlarga ko'rsatilgan yordam kabi masalalar "O'zbek takyasi"ning iqtisodiy erkinligi keng bo'lganidan dalolat beradi. Daftarlar orasidan topilgan buxgalteriya daftari bu yerda tashkil etilgan korxonaning daromadlari, ishlab chiqarishi va taqsimoti haqida tushuncha beradi. To'liq budjet qaydi mavjud bo'lmasa ham, bu daromadlarning kamida bir qismi takyadagi mehmonlarga sarflangan deb taxmin qilish mumkin. Albatta, bu o'rinda hujjatlashtirilgan davlat yordamlarini unutmasligimiz kerak.

Daftarlar batafsil o'rganilganda, sayohat sharoitida muhim bo'lgan yosh va jins kabi xususiyatlarni ham hisobga olish kerak bo'ladi. Qolaversa, takyada vafot etganlar, ularning yoshi, kasalliklari, o'lim sabablari va ulardan qolgan meros masalalari ham qiziq mavzu. Takyada sodir etilgan jinoyatlar, nomaqbul xulq-atvori tufayli haydalgan shaxslar ham alohida tadqiqot mavzusidir.

Xulosa

Tasavvuf dargohlari bo'lgan takyalar diniy-axloqiy ta'lim maqsadida bir joyga to'plangan va umumiy maqsadga ega bo'lgan jamoatni o'z ichiga oladi. Takya nomi bilan olib borilayotgan tadbirlar diniy-axloqiy xususiyatga ega bo'lsa-da, bu ularning ijtimoiy institut bo'lishiga to'sqinlik qilmaydi. O'z davrida masjidlardan keyin eng katta jamoatga erisha oladigan muassasa bo'lgan darvesh takyalari ana shu xususiyatlari tufayli faqatgina tasavvuf tadqiqotlari bilan cheklanib bo'lmaydigan ko'p qirrali tuzilmalar sifatida namoyon bo'ladi.

“O'zbeklar takyasi” daftarlari bizga takyaning o'zi, u bilan bog'liq odamlar va takya orqali shaharlar orasida, hatto chegaralardan tashqarida ham aloqa o'rnatgan jamoatning inventarizatsiyasini (raqamli ro'yxati ma'nosida) chiqarib beradi. Daftarlar 1898–1925-yillar oralig'idagi 27 yil takya manzarasini ko'rsatar ekan, bir tomondan Usmonlilar davlatining eng og'ir davrlaridan birini “O'zbeklar takyasi” nigohi bilan ko'rish imkonini beradi. Istanbulning multikulturalizmi va aholi harakatlanishiga takyaning qo'shgan hissasi, takya ahlining shahar bilan o'rnatgan aloqalari, savdo-sotiq va kasblar; takyaning shahardagi qurilish va o'zgarishlarga qo'shgan hissasi; takyalarning ular tashkil etilgan muhitga ta'siri, demografik o'zgarishlar; O'rta Osiyolik sayohatchilar misolida milliylikni anglash, tashkil etilgan uyushmalar/jamiyatlar; shaharga kelish, qolish va sayohat qilish qoidalari, shaharga moslashish va moslasha olmaslik; ta'lim olganlar, harbiy/frontga ketganlar va hokazolar kabi ko'plab mavzular ushbu daftarlar doirasida o'rganilishi mumkin bo'lgan tadqiqot mavzularidir.

Shu jihatdan “O'zbeklar takyasi” daftarlari ilgari qo'llanilgan tadqiqotlar bilan bir qatorda yuqorida tilga olingan mavzular mazmunida ham fanga katta hissa qo'shadi. Bundan tashqari, Istanbuldagi boshqa takyalarning mehmon va darvesh profillari bilan taqqoslash ham yangi savollarni keltirib chiqaradi. Bu esa dargohlar o'rtasidagi demografik o'xshashlik va farqlarni ham, takyalar orqali shaharga kelayotgan jamoalarning xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi. Ushbu tadqiqotlarning barchasi nafaqat shaharni bu muhim institutining yangi vazifalarini ochib beradi, balki takyalarni tushunish va qayta talqin qilish uchun ham yo'l ochadi. Takya, inson va shahar o'rtasidagi aloqani qayta tahlil qilish ko'p jihatdan foydali bo'lmay qolmaydi.

Adabiyotlar

Arxiv manbaları

Sultantepe Özbekler Dergâhı Misafir Defteri.

Sultantepe Özbekler Dergâhı Nüfus Defteri.

Sultantepe Özbekler Dergâhı Resmî Misafir Defteri.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı* [DH.MB.HPS.M], № 9/73.

Boshqa manbalar

Hamid Algar. *Tariqat and Tarîq: Central Asian Naqshbandîs on the Roads to the Haramayn. Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and the Hijaz*. muharrir: ALEXANDRE PAPAS – THOMAS VVLSFORD – THIERRY ZARCON. – Berlin: De Gruyter, 2011. – S. 21–135.

Resul Ay. Anadolu ve Rumeli’de Derviş Seyahatleri ve Kırsal Toplum için Gördüğü İşlevler (13–15. Yüzyıllar). *Ötekilerin Peşinde: Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*. – İstanbul: Timaş Yayınları, 2015. – S. 303–314.

Lâle Can. Connecting People: A Central Asian Sufî Network in Turn of the Century. // *Modern Asian Studies*. – № 46/2. – 2012. – S. 373–401.

Semih Ceyhan. Estantished Sufî Orders. *Sufî Institutions*. ed. Alexander Papas. – Boston–Leiden: Brill, 2022. – S. 385–404.

Halim Baki Kunter. Tarsus’taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri. // *Vakıflar Dergisi* 4. – 1965. – S. 31–50.

Mustafa Kütükçü. Rusya’da Haccın Tarihi Serüveni. // *Karadeniz (Black Sea-Черное Море)*. – № 3/12. – 2011. – S. 178–190.

Yusuf Sarıay. Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul. // *Bilig* 88. – 2019. – S. 1–18.

Oğuzhan Şahin. Biyografik Metinlerde Yüceltme imgesi: İlmî Seyahatler. *Uluslararası VIII. Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu Kitapçığı*. – Diyarbakır: D.V. Kültür Sanat Yayınları, 2014. – S. 386–399.

Esra Duran Turay. Sufilerin Hac Yolculuğu // *Turkish Studies-Comparative Religious Studies*. – № 14/1. – 2019. – S. 97–140.